

MARCIN WASILEWSKI

PAIDEUTYKA
PROTAGORASA I PLATONA

Poznań 2007

Pierwsza część rozprawy stanowi zwięzły przegląd tych wczesnogreckich miejsc i kontekstów, w których słowo *paideia* ma poświadczoną lub domniemaną obecność, istotną dla rozpoznania powstania i rozwoju dociekanej „paideutyki”. W tym zakresie ustalenia autora wydają się trafne i nie nasuwają wątpliwości. Natomiast druga część pracy jest „rekonstrukcyjna”, czyli dotycząca odtworzenia ze skąpych źródeł poglądów paideutycznych Protagorasa. Jak w każdej rekonstrukcji, wywody - przy założeniu śmiałej hipotezy badawczej - nie mogą zostać w pełni udokumentowane i rozstrzygnięte. W pewnych szczegółach można więc mieć odrębne zdanie (np. co do kontekstu i wymowy słynnej formuły Protagorasa „człowiek jest miarą wszystkich rzeczy ...”) wszelako pozostawiamy tu autorowi rozprawy jego własną wykładnię. Rzecz może być też dyskusyjna w przypadku rekonstrukcji treściowej owych *Antylogii* Protagorasa, a także ich osobliwej inspiracji w projekcie politologicznym i paideutycznym Platona. Tak czy inaczej podjęcie tych kwestii zasługuje na szczególne uznanie.

Prof. Marian Wesoły
(z recenzji wydawniczej)

UNIwersYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
WYDZIAŁ STUDIÓW EDUKACYJNYCH

MARCIN WASILEWSKI

PAIDEUTYKA
PROTAGORASA I PLATONA

WYDAWNICTWO NAUKOWE POLSKIEGO TOWARZYSTWA PEDAGOGICZNEGO
ODDZIAŁ W POZNANIU

Poznań 2007

RADA REDAKCYJNA

prof. dr hab. Kazimierz Denek, prof. dr hab. Władysław Dykcik,
prof. dr hab. Tadeusz Frąckowiak, prof. dr hab. Janusz Gnitecki,
prof. dr hab. Stanisław Palka, prof. dr hab. Wojciech Pasterniak,
prof. dr hab. Eugeniusz Piotrowski, prof. dr hab. Andrzej Szyszko-Bohusz
prof. dr hab. Jerzy Kujawiński (przewodniczący)

RECENZENT

prof. dr hab. Marian Wesoły

KOMPUTEROWY SKŁAD TEKSTU I PROJEKT OKŁADKI
Marcin Wasilewski

KOREKTA

Marcin Wasilewski

Printed in Poland

ISBN 83-86273-73-9
ISBN-13: 978-83-86273-73-7

Pracę wykonano z pomocą finansową
Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ze środków na badania własne Zakładu Metodologii Pedagogiki UAM

© Copyright by

Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego
Oddział w Poznaniu

Wydanie I. Format A5. Przygotowano do druku w lipcu 2007 roku.
Druk ukończono w lipcu 2007 roku.
druk: ESUS - druk cyfrowy

WSTĘP

Wypiszek z kolumny 1254 (1253) kalendarza egipskiego, prowadzący wykopaliska w Egipcie dokonał odkrycia, które przez sześć następujących lat zostało zaprzeczane. Najpierw przeczytano się do tego pisma paryżskiego, później drugi wykład wykładu. Odkrycia dokonał na nowo w roku 1850 i wkłada je publikować jego wyniki. W Misie, na końcu dla Sankar przewodniczą do Kerkentii (Świętych Serpens), odkrywczość jest współczesnymi. Pożądanie wykładu w okresie panowania w Egipcie dynastii Ptolemeuszów, między III a I wiekiem p.n.e. Inskrypcja została odkryta na pozostałości świątyni w tymże przedmieściu, w okresie panowania królów Ptolemeusza IV i Ptolemeusza VI. Byłoby to odkrycie, które jednak nie było odkryciem, a tym, że przedmiotem było odkrycie, które odkrył. W tym okresie odkrył w tymże przedmieściu odkrywczość jest odkryciem, które odkrył. W tym okresie odkrył w tymże przedmieściu odkrywczość jest odkryciem, które odkrył.

W dialogu Plutarcha Perykles (III 265) po raz pierwszy spotykamy się ze słowem *anagigastria* (pedagogika). Wyraz ten, po użyciu przez dwóch historyków, stał się przedmiotem XVII i XIX wieku, a nie później dla nazwy nauk w tymże dyscyplinie naukowej. Byłoby to odkrycie, które odkrył. W tym okresie odkrył w tymże przedmieściu odkrywczość jest odkryciem, które odkrył.

Tak to trudne jest w ogóle i po prostu nieosiągalne dojście do prawdy historycznej. Dla tych bowiem, co później żyją, już sam czas jest wielką przeszkodą w docięciu prawdy i poznawaniu minionej rzeczywistości, a do tego także współcześni świadkowie opisywanych faktów wypaczają i przekręcają prawdę, z jednej strony przez zazdrość i nieżyczliwość, z drugiej zaś przez chęć przypodobania się i pochlebstwo.

Plutarch z Cheronei
Perykles, par. 13, tł. M. Brożek

WSTĘP

W połowie XIX wieku (1851-1854) francuska ekspedycja archeologiczna prowadząca wykopaliska w Egipcie dokonała odkrycia, które przez sto następnych lat zostało zapomniane. Najpierw przyczyniły się do tego piaski pustyni, później druga wojna światowa. Odkrycia dokonano na nowo w roku 1950 i wkrótce opublikowano jego wyniki. W Memfis, na końcu alei Sfinksa prowadzącej do Serapejonu (świątyni Serapisa), odkryto stojące w półkolu statuy. Posągi wykonano w okresie panowania w Egipcie dynastii Ptolemeuszów, między III a I wiekiem p.n.e. Inskrypcje imion postaci na posągach świadczą o tym, że przedstawiają one dwie grupy stojących naprzeciw siebie poetów i filozofów. Przedstawieni na statuach filozofowie to: Tales, Heraklit, Protagoras i Platon¹. Dwaj ostatni, którzy jeszcze w okresie hellenistycznym bywali postrzegani jak godni siebie myśliciele, położyli podwaliny rozumnego namysłu nad wychowaniem i kształceniem.

W dialogu Platona *Politeia* (III 406a) po raz pierwszy spotykamy się ze słowem παιδαγωγική (*paidagogike*). Wyraz ten, po upływie ponad dwóch tysiącleci, na przełomie XVIII i XIX wieku, stał się podstawą dla nazwy nowej wówczas dyscypliny naukowej, którą zaczęto wykładać na niemieckich uniwersytetach – *Pädagogik*, pedagogiki. Jednak, jak zwykle u Platona, nic nie jest proste. Filozof z Aten wyrazu *paidagogike* używa jedynie raz, i nazywa nim (metaforycznie) nową umiejętność wychowawczą Herodikosa z Selymbrii. Herodikos był paidotrybą i człowiekiem chorowitym, połączył więc gimnastykę i medycynę (*iatrike*), tworząc nową umiejętność, którą Platon nazywa właśnie *paidagogike*. Autor *Politei* był w stosunku do tej nowej umiejętności oczywiście dalece sceptyczny (*ibidem*, III 406a-c). Platon natomiast wiele życzliwej uwagi poświęca za to innej umiejętności (*techne*), którą nazywa παιδεία (*paideia*), a w jednym z dialogów określa ją synonimicznie mianem παιδευτική (*paideutike*), paideutyką. Twórca Akademii w swoich dialogach i w ustnych dyskusjach, prowadzonych w środowisku intelektualnym skupionym dzięki niemu w gimnazjone Akademos, wcielał w życie reguły tej nowej *techne*.

Szukając przez kilka lat koncepcji paideutycznych (wychowawczych) Platona w jego dialogach, doświadczyłem na własnej skórze dość osobliwego zjawiska. W skromnym zakresie pracy nad filozofią edukacji Platona doznałem czegoś, co przypomina to, co z perspektywy własnych doświadczeń historyka filozofii opisał Władysław Tatarkiewicz:

1 G. B. Kerferd, *The sophistic movement*, Cambridge 1981, ss. 43-44.

„Gdy chodzi o proste fakty, to granica między badaniem a pisaniem jest wyraźna i pewne jest, że badanie musi być dokonane najpierw a potem dopiero przychodzi czas na pisanie. Natomiast im dalej się posuwa opracowanie faktów, im więcej zbliża się ono do syntezy, tym bardziej zaciera się granica między badaniem a pisaniem, a zależność między nimi częściowo się odwraca; na tym wyższym poziomie już nie tylko pisanie zależne jest od badania, ale także badanie od pisania” (*O pisaniu historii filozofii*, s. 160).

Osobliwość mojego własnego doświadczenia polegała na tym, że szukając Platona w jego własnych pismach, natknąłem się na nie mniej intrygującą postać: Protagorasa z Abdery. Zacząłem się zastanawiać czy pisma słynnego w całej Helladzie sofisty mogły mieć wpływ na koncepcje paideutyczne Platona i czy w dialogach można odnaleźć ślady ich lektury. Nieubłagany upływ czasu i wiele okoliczności historycznych sprawiły, że pisma Protagorasa – najprawdopodobniej bezpowrotnie – zaginęły. Jednakże w szczęśliwie zachowanych dialogach Platona można uważnym okiem dostrzec wiele nawiązań (i polemik) wielkiego filozofa do ksiąg słynnego sofisty. Dotyczy to zwłaszcza koncepcji paideutycznych obydwu myślicieli.

W części pierwszej kreślę (opartą na nie wyzyskanych dotąd dostatecznie źródłach) koncepcję genezy i ewolucji zakresu semantycznego terminu *paideia* w V wieku przed naszą erą. Część druga przynosi eksplikację pojęcia paideutyki. Stanowi próbę rekonstrukcji koncepcji paideutycznych Protagorasa na podstawie dialogów Platona i ukazanie ich ontologicznego i epistemologicznego podłoża, a także aspektu polemicznego (agonistycznego) dialogów. W tekstach cytowanych uzupełnienia w nawiasach kwadratowych pochodzą ode mnie.

Niniejsze opracowanie jest zmodyfikowaną i uzupełnioną częścią eksploracyjną rozprawy doktorskiej. Serdecznie dziękuję opiekunowi naukowemu i promotorowi Panu Profesorowi Januszowi Gniteckiemu oraz recenzentom: Panu Profesorowi Marianowi Wesołemu, helleniście i historykowi filozofii antycznej i Panu Profesorowi Sławomirowi Sztobrynowi, historykowi myśli pedagogicznej. Dziękuję również władzom Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM w Poznaniu za przyznanie środków na tę publikację.

Marcin Wasilewski

CZEŚĆ I

ΚΟΝΟΤΑΧΕ ΤΕΡΜΙΝΟΥ παιδεία

PRZED PLATONEM

On zaś [tzn. Pitagoras], jak podają, [...] radził chłopcom [...], by [raczej] troszczyli się o wykształcenie [παιδείαν], które swą nazwę [wzięło] od ich młodego wieku [ήλικίας].

Jamblich z Chalkis

O życiu pitagorejskim, X 51, tł. J. Gajda-Krynicka

ETYMOLOGIA WYRAZU παιδεία

Wyraz παιδεία [*paideia*] jest rzeczownikiem rodzaju żeńskiego. Nie ulega wątpliwości, że etymologicznie słowo *paideia* jest derywatem (wyrazem pochodnym) od rzeczownika παῖς [*pais*], który w genetiwie (dopełniaczu) przybiera formę παῖδος [*paidos*]:

pais → *paidos* → *paideia*.

Pierre Chantraine zalicza wyraz *paideia* do grupy rzeczowników werbalnych (odczasownikowych), mianowicie pochodzących od czasownika παιδεύω [*paideuo*], który znaczy 'wychowywać' ('élever'), 'kształtować, kształcić' ('former, éduquer'), 'nadawać kulturę/wykształcenie/ogładę' ('donner une culture'). Stąd też rzeczownik *paideia* miałby znaczyć 'wychowanie, wykształcenie, kultura' ('éducation, formation, culture')². Zgodnie z tokiem rozumowania P. Chantraine'a etymologię wyrazu *paideia* można by przedstawić tak oto:

pais (*paidos*) → *paideuo* → *paideia*.

Ta skądinąd interesująca hipoteza etymologiczna nie znajduje jednak potwierdzenia w faktach źródłowych. Francuski uczony nie podaje bowiem żadnych dowodów źródłowych na to, że czasownik *paideuo* jest starszy od rzeczownika *paideia*. Wyraz *pais* w formie dwusylabowej występuje licznie u Homera (w *Iliadzie* i *Odysei*), gdzie oznacza 'dziecko', 'potomka', 'syna', i odnosi się zarówno do potomstwa ludzi, jak i bogów. U Hezjoda wyraz ten ma już formę jednosylabową. P. Chantrain zwrócił uwagę, że w literaturze greckiej słowo *pais* w znaczeniu 'dziecko' było wypierane przez τέκνον [*teknon*], które etymologicznie lepiej oddaje pokrewieństwo³. Należy jednak zauważyć, że *pais* w znaczeniu 'małe dziecko' występuje jeszcze u Solona (fr. 27 (23)).

Przełomowe znaczenie dla badań etymologicznych ma, jak sądzę, nowy tekst źródłowy. Odkryta w latach 90. XX wieku elegia Symonidesa (fr. 21 West) dowodzi, że słowo *paideia* znaczyło pierwotnie, w pierwszej połowie V wieku p.n.e., 'dzieciństwo' jako wczesny okres życia człowieka (zob. niżej podrozdział *Paideia u Symonidesa*). Ten fakt znajduje dodatkowe potwierdzenie w budowie morfologicznej wyrazu *paideia*: w języku greckim sufiks '-eia' służy raczej do konstrukcji terminów oznaczających stany, a nie procesy. W takim znaczeniu używa wyrazu *paideia* jeszcze

² P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, histoire des mots*, Paris 1968, s. 849.

³ Jw., s. 848.

Eurypides. W rozszerzonym znaczeniu 'młodość' spotykamy wyraz *paideia* w *Korpusie Teognidejskim* (zob. niżej). Należy więc zadać pytanie: w jaki sposób słowo oznaczające początkowo 'dzieciństwo' przetransformowało swoją konotację w taki sposób, że w IV wieku p.n.e., w tekstach Platona, Izokratesa i Ksenofonta, oznacza zarówno proces kształcenia i wychowywania, jak i jego efekt, wykształcenie i wychowanie? Warto prześledzić w porządku chronologicznym wszystkie zachowane miejsca, w których użyto rzeczownika *paideia* przed IV wiekiem p.n.e., począwszy od dwóch wątpliwych przypadków u Pittakosa i Heraklita.

PAIDEIA U PITTAKOSA

Pittakos pochodził z Mityleny na Lesbos. Według Diogenesa Laertiosa⁴ (I 74-75) miał rządzić rodzinną polis przez 10 lat zyskując sławę mędrca. Żył na przelomie VII i VI wieku p.n.e. Platon w *Protagorasie* (342e-343a)⁵ wymienia Pittakosa, obok Talesa, Biasa, Solona, Kleobulosa, Myzona i Chilona jako autorów godnych zapamiętania *rhemata brachea*⁶ (zwięzłych powiedzeń). Stobajos (Jan ze Stoboj), żyjący w pierwszej połowie V wieku n. e. autor *Wypisów, wypowiedzi i nauk*, w III księdze swego dzieła zamieszcza gnomy (sentencje) wymienionych przez Platona siedmiu mędrców⁷. Trzynastym zdaniem, jakie miał wypowiedzieć Pittakos jest:

„Troszcz się o pobożność, wychowanie [*παιδείαν*], roztropność, rozsądek, prawdę, wierność, doświadczenie, zręczność, przyjaźń, staranność, prowadzenie domu, sztukę”⁸.

Jeśli byłaby to wypowiedź autentyczna, to byłby to pierwszy znany przykład użycia terminu *παιδεία*. Pojawienie się tego słowa w gnomie wśród cennych rzeczy (cnót, własności duchowych, umiejętności) zakłada *implicite* jego dobrą znajomość już w okresie archaicznym, i to w znaczeniu

4 Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekł. I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 2004. Cyfry rzymskie oznaczają księgi, arabskie – paginę wulgaty.

5 Paginacja dialogów Platona według wulgaty Stephanusa, która podawana jest na marginesach wszystkich edycji naukowych.

6 O ile nie zaznaczę inaczej, wszystkie cytaty w języku greckim (także te w transkrypcji) według korpusu tekstów: L. Berkowitz, K. A. Squitier, W. A. Johnson (ed.), *Thesaurus Linguae Graecae Workplace*. Silver Mountain Software 1998.

7 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 2, Warszawa 1964, ss. 830-832.

8 Przeł. B. Kupis, cyt. za: G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*. Przeł. E. I. Zieliński, t. 1, Lublin 2000, s. 228.

jakiego to słowo nabrało dopiero w okresie późniejszym. Budzi to poważne wątpliwości co do autorstwa Pittakosa. U Diogenesa Laertiosa, autora z III wieku n.e., bardzo podobna gnoma Pittakosa (I 78) ma postać:

„Dbaj o prawdę, wierność, wiedzę, zręczność, przyjaźń, staranność”.

Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że Stobajos w przypadku tego powiedzenia Pittakosa korzystał z mniej wiarygodnego źródła niż Diogenes Laertios. Umieszczenie *paidei* wśród rzeczy, o które zaleca dbać Pittakos uznać należy, jak sądzę, za późniejszą addycję (wtwór, dodatek) do powiedzenia mędrca z Mityleny.

PAIDEIA U HERAKLITA

Heraklit pochodził z Efezu, żył na przełomie VI i V wieku p.n.e. (Diog. Laert. IX 1).

Wśród wypowiedzi przypisywanych filozofowi z Efezu znajduje się i taka (fr. 134 Diels):

τὴν παιδείαν ἕτερον ἥλιον εἶναι τοῖς πεπαιδευμένους

co można rozumieć:

„wysztalcenie jest drugim słońcem [dla ludzi] wyształconych” (tłum. własne).

Wypowiedź zgodna jest z „ciemnym” stylem Heraklita. Jej sens byłby taki, że wysztalcenie rozświetla rzeczywistość niedostępną dla zmysłów (niczym drugie słońce, obok słońca fizycznego), i pozwala ją wyraźniej widzieć ludziom wyształconym. Jednak takiego zaawansowanego zakresu semantycznego słowa *παιδεία* w pierwszych dziesięcioleciach V wieku nie potwierdzają inne źródła z tego okresu. Ponadto uznane przez badaczy za autentyczne fragmenty pism Heraklita nie potwierdzają metaforycznego znaczenia słońca (*helios*), jakie implikuje ten fragment⁹.

⁹ O słońcu jako ciele niebieskim u Heraklita zob. G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska. Studium krytyczne z wybranymi tekstami*. Przekł. J. Lang, Warszawa-Poznań 1999, ss. 203-204.

PAIDEIA U SYMONIDESA

Najdawniejszym utworem literackim, w którym użycie słowa παιδεία ma dostateczne potwierdzenie, jest urywek elegii Symonidesa z Keos. Symonides był znanym i cenionym w Helladzie zawodowym poetą. Zabawną anegdotę związaną z pobieraniem przez niego honorarium przytacza Arystoteles w *Retoryce* (III 1405b). Poeta z Keos przebywał w Atenach w czasie tyranii Hipparcha oraz podczas wojen perskich; odnosił sukcesy w agonach poetyckich zyskując uznanie Ateńczyków. Gościł także na dworach władców Tessalii i u Hierona, tyrana Syrakuz. Na podstawie informacji z bizantyjskiej *Księgi Suda* oraz inskrypcji *Marmor Parium* filolodzy ustalili lata życia Symonidesa na 556-468 p.n.e.¹⁰. Elegia Symonidesa musiała z oczywistych względów powstać przed 468 rokiem, i tym samym jest najstarszym znanym tekstem, w którym użyte zostało słowo *paideia*. Odnaleziony na papirusie z Oksyrynchos urywek elegii opublikowany został (jako anonimowy) już w latach 50. XX wieku, jednak dopiero w latach 90., w wyniku nowych odkryć, ustalono właściwą atrybucję (autorstwo). W edycji M. L. Westa¹¹ fragment ma numer 21. Przekładu na język polski dokonał Jerzy Danielewicz (poniżej wersy 3-7).

„Duszo moja, nie umiem być ostrożnym sługą,
Ze smutkiem częściej żłotolicą Dike,
Odkąd się moim oczom znad ud młodocianych,
Mego dzieciństwa [παιδείης] kres jawny ukazał.
Z bielą kości słoniowej blask mieszał się czerni,¹²”

M. L. West uzupełnił wers 6 (tekst niżej w nawiasach kwadratowych) w którym występuje zwrot τέρμ[ατα παι]δείης. Nie wydaje się, aby inna suplementacja była bardziej trafna. Interpretacja utworu, ze względu na jego niekompletność, nastrocza pewne trudności. Jerzy Danielewicz uważa, że „elegia rozwija obrazowo temat dorastania, buntu przeciw ograniczeniom lat chłopięcych. Wraz z dojrzewaniem fizycznym pojawiają się potrzeby seksualne”¹³. Innego zdania jest Krystyna Bartol, która sądzi

10 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1, Warszawa 1959, ss. 246-247. J. Danielewicz, *Liryka chóralna w epoce późnoarchaicznej i w wieku V*, w: *Literatura Grecji starożytnej*. Pod red. H. Podbielskiego, t. 1, Lublin 2005, s. 412.

11 *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, ed. M. L. West, vol. 2, Oxford 1992, ss. 11-12. *Liryka grecka. Wybór tekstów i komentarz*. Praca zbiorowa pod red. J. Danielewicza, t. 1 *Jamb i elegia*. Opracowała K. Bartol, Warszawa-Poznań 1999, s. 341.

12 *Liryka starożytnej Grecji*. Opracował J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 2001, s. 286.

13 Jw., s. 83.

że „*eromenos* zdaje się żalić, że uznawany za słuszny i jeszcze niedawno właściwy jego wiekowi układ partnerski przestaje go satysfakcjonować”¹⁴. Podmiotem lirycznym utworu jest niewątpliwie młody chłopiec. Widok, jaki ukazał się jego oczom „znad ud młodocianych” to zapewne owłosienie. Wskazuje na to wers 7, gdzie metaforycznie mówi się o bieli kości słoniowej, a więc zapewne jasnej barwie skóry, z którą zmieszał się blask czerni, w domyśle: czarnej barwy włosów. Pojawienie się owłosienia na skórze chłopiec nazywa kresem (końcem, *τέματα*) tego, co określa słowem *παιδεία*. Rozumienie użytego tutaj słowa *paideia* zależy w pewnym stopniu od interpretacji ogólnej wymowy utworu. J. Danielewicz przekłada wyraz *paide...*a polskim odpowiednikiem ‘dzieciństwo’, natomiast K. Bartol uważa, że wyraz ten oznacza tutaj „wiek, w którym niedojrzały chłopiec odgrywa rolę kochanka starszego mężczyzny”¹⁵. Ponieważ elegia Symonidesa zachowała się jedynie fragmentarycznie, jej jednoznaczna interpretacja jest utrudniona. Badacze są zgodni co do tego, że jest to elegia sympotyiczna, czyli przeznaczona do wykonania podczas sympozjonu, tradycyjnego arystokratycznego spotkania, podczas którego picie wina było połączone z rozrywkami intelektualnymi i seksualnymi. Tematyka elegii zdaje się być miłosna, co jest częstym motywem utworów o charakterze biesiadnym. Interpretacja K. Bartol sprowadza się do tego, że Symonides przedstawił kryzys związku homoerotycznego między *eromenosem* (chłopcem) i *erastese*m (dojrzałym mężczyzną). Wyraz *paideia* miałby być nazwą okresu, w którym *eromenos* pełni submisywną rolę w związku homoerotycznym. Taka wykładnia terminu *paideia* odwołuje się do znaczenia tego słowa w *Korpusie Teognidejskim*.

PAIDEIA W KORPUSIE TEOGNIDEJSKIM

Korpus Teognidejski (*Corpus Theognideum*, *Theognidea*) jest obszernym zbiorem dystychów elegijnych przypisywanych w tradycji antycznej Teognisowi z Megary, poecie żyjącemu w VI wieku p.n.e. W X-XI wieku n.e. wyodrębniono ze zbioru elegie o charakterze homoerotycznym, dzieląc tym samym korpus na dwie księgi. Współcześnie przypuszcza się, że Teognis był autorem jedynie wersów 19-254 z pierwszej księgi, lecz nie wyklucza się, że część dystychów z księgi drugiej mogła powstać jeszcze w epoce archaicznej¹⁶. Wyraz *παιδεία* występuje dwukrotnie (wersy 1305

14 *Jamb i elegia*. Opracowała K. Bartol, s. 342.

15 Jw., komentarz do wersetu 6 na s. 345.

16 K. Bartol, *Elegia okresu archaicznego*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 1, ss. 341-343.

i 1348) w drugiej księdze zbioru. Poniżej obydwaj fragmenty w przekładzie Jerzego Danielewicza.

„Pomyśl, jak upragniony kwiat młodości [παιδείας ... ἄνθος] trwa krótko
- Szybciej niż bieg przez stadion – i poluźnij więzy,
Bo i ty, hardy chłopcze [παίδων], poznasz, co to przemoc,
I poczujesz na sobie brzemię trosk Kiprydy,
Jak ja teraz przy tobie. Zapamiętaj radę,
Nie pozwól wygrać, chłopcze [παιδαίει], nikczemnej podłości”¹⁷.

„Miło jest kochać chłopców: wszak Ganimedesa
pokochał sam Kronida, nieśmiertelnego władca.
Jego, co lat swych kwiatem [παιδείης ἄνθος] urzekął powabnym,
Porwał, przeniósł na Olimp i bogiem uczynił.
Nie dziw się więc, mój Simonidesie,
Że miłości do chłopca [παιδός] pięknego uległem”¹⁸.

W cytowanych elegiach teognidejskich wyraz *paideia* pojawia się w kontekście „miłości do chłopców” (*paidophilia*), popularnej wśród arystokratycznych elit Hellady już w epoce archaicznej. Wyraz *pais* nie oznacza tutaj małego dziecka, lecz młodzieńca będącego przedmiotem erotycznych zabiegów dorosłego mężczyzny. Stąd też *paideia* znaczy tutaj nie tyle ‘dzieciństwo’, co ‘młodość’. Termin *paideia* występuje w charakterystycznym zwrocie *paideies anthos*, który znaczy dosłownie ‘kwiat młodości’. Wyrażenie *paideies anthos* nawiązuje do występującego już u Homera (*Iliada* XIII 484) określenia *anthos hebes* znaczącego literalnie ‘kwiat młodości’. ‘Kwiat’ znaczy tutaj metaforycznie ‘szczyt, pełnia’. *Anthos hebes* w języku poezji epickiej to okres największej sprawności fizycznej (szybkości, siły), dzięki której można zwyciężać w walce z przeciwnikiem. Odmienne konotacje nabiera zwrot *anthos hebes* w poezji lirycznej. U Mimnermosa (fr. 1 (7) w. 4) wyrażenie to oznacza metaforycznie rozkosze Afrodyty, czyli miłości heteroseksualnej, dla których najlepszym czasem jest młodość¹⁹. Teognidejskie znaczenie wyrazu *paideia* było znane od dawna. Paul Friedländer objaśnia rzeczony dwa miejsca u Teognisa jako ‘Knabentum, Knabenalter’²⁰ (‘wiek chłopięcy’), a leksykon Liddlla i Scotta jako ‘youth’²¹ (‘młodość’).

17 Wersy 1305-1310, *Liryka starożytnej Grecji*. Opracował J. Danielewicz, s. 468.

18 Wersy 1345-1350, jw., s. 470.

19 *Jamb i elegia*. Opracowała K. Bartol, *passim*.

20 P. Friedländer, *Platon. Eidos-Paideia-Dialogos*, Berlin u. Leipzig 1928, s. 98, przypis 1.

21 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, vol. 2, Oxford 1951, s. 1286, pod hasłem παιδεία.

PAIDEIA U AJSCHYLOSA

Dzięki didaskaliom w kodeksie medycejskim wiadomo, że tragedia Ajschylosa *Siedmiu przeciw Tebom* została wystawiona w agonie dramatycznym w roku 467 p.n.e.²². Tragedię Ajschylosa uważano dotąd za najstarszy tekst, w jakim użyto wyrazu *paideia*. Werner Jaeger zauważył, że „na początku V w. słowo to [tzn. *paideia*] miało jedynie zwykłe znaczenie ‘wychowania dzieci’” i dodaje, że miało to miejsce „po raz pierwszy u Ajschylosa (*Sept.* 18), gdzie jest równoznaczne z *trophe*, ‘karmienie’, ‘chowanie dzieci’”²³. Podobnie leksykon Liddlla i Scotta miejsce u Ajschylosa tłumaczy jako ‘rearing of a child’²⁴ (‘wychowywanie dziecka’) oraz Johannes Christes, który sądzi, że „Bei Aischyl. *Sept.* 18 ist *paideia* nicht von *trophe* (‘Aufzucht’) unterschieden”²⁵. W tragedii *Siedmiu przeciw Tebom* Eteokles zwraca się do zgromadzonych Tebańczyków (ww. 10-21 w przekładzie Stefana Srebrnego):

„Trzeba ninie, by każdy z was – i ten, co jeszcze do męskiego nie dorósł wieku, i co z dawna ów wiek przekroczył – siły ciała przyrodzone mnożąc – by każdy, mówię, to mając na pieczy, co mu przystoi, pomoc miastu niósł i bogów ołtarzom – niechże nigdy cześć ich nie zamiera! – i dzieciom swym, i matce ziemi, karmicielce najmilszej! Ona przecie, gdyście w niemowlęctwie igrali na jej łonie dobrotliwym całe brzemie trudu podjęła, aby tarczonośnych wyhodować z was mężów, co jej dziś, w potrzebie będą wierni...”²⁶.

Wersy 18-19 w języku greckim mają postać:

*apanta pandokousa paideias otlon
ethrepsat' oiketeras aspidephorous.*

Rzeczownik *paideia* w wersie 18 oraz czasownik *trepho* (tutaj w aoryście – czasie przeszłym dokonanym) w wersie 19 zdają się wyrażać podobną treść,

22 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1, s. 359.

23 W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przeł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 52 i przypis 7 na tej stronie.

24 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, vol. 2, Oxford 1951, s. 1286, pod hasłem παιδεία.

25 J. Christes, *Paideia*, w: H. Cancik, H. Schneider (hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Bd. 9, Stuttgart-Weimar 2000, s. 151.

26 Aischylos, *Tragedie*. Przekł. S. Srebrny, Warszawa 1954, s. 237.

którą S. Srebrny oddaje jednym wyrazem 'wychodować'. Czy rzeczywiście są to jednak synonimy? Należy zwrócić uwagę, że w scholionie (odręcznym komentarzu na manuskrypcie z tekstem tragedii) rzeczownik *paideia* objaśniony jest jako *tes paidikes helikias*, a więc 'dziecięcy (chłopięcy) okres życia'. Paul Friedländer generalnie sądzi, że *paideia* u Ajschylosa znaczy 'wychowywanie dzieci' (*de educatione puerili*), jednak dodaje: „Dabei ist wichtig, daß an diese zweite Deutung [tzn. wiek dziecięcy] wenigstens gedacht werden kann”²⁷. W świetle Symonidejskiej konotacji terminu *paideia* można przyjąć, że u Ajschylosa matka-ziemia podjęła się trudu związanego z wiekiem dziecięcym swoich synów (Tebańczyków) i wychowała (wykarmiła) ich na mężczyzn zdolnych do noszenia tarcz (wojowników).

PAIDEIA U PROTAGORASA

Dwa z zachowanych fragmentów (B 11 i B 12 Diels) pism Protagorasa (ok. 480-411 p.n.e.²⁸) skłaniają do przypuszczenia, że to właśnie sofista z Abdery mógł nadać słowu *paideia* nowy sens znaczeniowy. Przypuszczenie to zdaje się potwierdzać Platoński dialog *Protagoras*. Obydwa wspomniane wyżej urywki pism Protagorasa zachowały się w językach orientalnych. Zostały opublikowane, a następnie przetłumaczone na język niemiecki dopiero w XIX wieku. Fragment w języku syryjskim opublikowała Agnes Smith Lewis²⁹, a przetłumaczony został przez V. Ryssla (fr. B 12 Diels), czytamy w nim m.in.:

„[...] Erziehung und Weisheit sind der Ruhmeskranz (syr. Kranz und Ruhm), der geflochten wird von den Blumen einer beredeten Zunge und denen auf's Haupt gesetzt wird, die ihn lieben”³⁰.

Czyli:

„[...] wychowanie i mądrość są wieńcem chwały, który plecie się z kwiatów wymownego języka i zakładany jest na głowę tych, którzy go kochają” (tłum. własne).

Drugi z fragmentów, wydany przez J. Gildemeistra i F. Büchelera (fr. B 11

27 P. Friedländer, *Platon. Eidos-Paideia-Dialogos*, Berlin u. Leipzig 1928, s. 98, przypis 1.

28 Szerzej o życiu sofisty z Abdery w dalszej części pracy.

29 *Catalogue of the Syriac MSS. in the convent of S. Catharine on Mount Sinai* compiled by A. Smith Lewis, „*Studia Sinaitica*” 1, 1894. Zob.: V. Ryssel, *Zwei neu aufgefundene Schriften der graeco-syrischen Literatur*, „*Rheinisches Museum für Philologie*” 51, 1896, s. 1-2.

30 V. Ryssel, *Neu Aufgefundene graeco-syrische Philosophensprüche über die Seele*, „*Rheinisches Museum für Philologie*” 51, 1896, s. 539.

Diels):

„Nicht sproßt Bildung in der Seele, wenn man nicht zu vieler Tiefe kommt“³¹.

W przekładzie Leopolda Staffa:

„Wyszkolenie nie wykwitnie w duszy, jeśli nie dojdzie się do wielkiej głębi“³².

Propozycję rekonstrukcji w języku greckim tego fragmentu przedstawił Hermann Alexander Diels:

*ouk emphyetai paideie tei psychei me hikomenou es bathos pollon*³³.

Wydajesięprawdopodobne, że w fragmencie B12 Protagoras użył wyrazów *paideia* i *sophia*, a we fragmencie B 11 *paideia*, tak jak przypuszcza H. Diels. Diels uznał fragment B 12 za „słabo udowodniony” („schlechtbezeugtes“), jednakże Stefano Maso i Carlo Franco w swoim wydaniu fragmentów Protagorasa zamieszczają go bez zastrzeżeń w sekcji „Le dottrine sulla paideia”³⁴. W obydwu fragmentach *paideia* łączona jest z kwitnieniem, rozkwitaniem. Zapewne Protagoras wykorzystał metaforyczne znaczenie ‘kwiatu młodości’, które w poezji lirycznej konotowało piękno fizyczne, i nadał mu znaczenie piękna duchowego. *Paideia* u Protagorasa zdaje się być własnością duchową człowieka, równie ważną jak wiedza (mądrość). Fragmenty B 11 i B 12 z pewnością nie dotyczą wychowywania i kształcenia małych dzieci. Obie wypowiedzi sofisty z Abdery zdają się dotyczyć kształcenia jego własnych młodych uczniów w zakresie umiejętności posługiwania się językiem (dyskutowania i przemawiania). Specyfikę kształcenia uczniów przez Protagorasa przedstawia Platon w dialogu poświęconym sofistom z Abdery. Sokrates tłumaczy młodemu Hippokratesowi (imiennikowi słynnego lekarza) swoistość nauczania sofisty, różną od sposobu kształcenia lekarzy i rzeźbiarzy. Lekarze kształcą swoich uczniów na lekarzy, rzeźbiarze kształcą swoich uczniów na rzeźbiarzy, natomiast sofista tylko niektórych swoich uczniów kształci na sofistów (*epi techne manthanein*, *Prot.* 315a). Młodemu arystokratom, takim jak Hippokrates, Protagoras proponuje naukę nie *epi techne*, lecz *epi paideia* – dla zdobycia *paidei*. Sokrates wyjaśnia swojemu młodemu rozmówcy, że nauka (*mathesis*) u Protagorasa będzie:

31 J. Gildemeister, F. Bücheler, *Pseudo-Plutarchos peri áskhseos*, „Rheinisches Museum für Philologie“ 27, 1872.

32 *Sofisci greccy*. Wybór i przekład L. Staffa, Warszawa [bez roku wydania, lata międzywojenne], ss. 8-9.

33 *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Griechisch und deutsch von H. Diels, Bd. 2, Berlin 1912, w aparacie krytycznym na s. 232.

34 *Sofisti: Protagora, Gorgia, Dissoi Logoi*. Una reinterpretazione dei testi a cura di S. Maso e C. Franco, Bologna 2000, s. 93.

„taka, jaką się zdobywa u nauczyciela języka [grammatistou] czy u kitarzysty [kitharistou], czy też u prowadzącego ćwiczenia ciała [paidotribou]. U nich bowiem pobierałeś każdą naukę nie dla zawodu [epi techne], jakbyś miał być rzemieślnikiem, lecz dla ogólnego wykształcenia [epi paideia], jakie odpowiada obywatelowi i wolnemu (Prot. 312b)”³⁵.

Mimo że słowa te wypowiada Sokrates, rozróżnienie: *epi techne-epi paideia* można uznać za Protagorejską. To, że słowa te padają z ust Sokratesa, wynika z kompozycji dialogu, jest to jednak Sokrates, który zna Protagorasa i specyfikę jego nauczania (Prot., Menon), a Platon zna pisma Protagorasa (*explicite* – Fajdros, Teajtet, Sofista). Nie można się zgodzić z Michałem Jaraczewskim, który sądzi, że rozróżnienia *epi techne* i *epi paideia* dokonał Platon po to, by zarzucić Protagorasowi pobieranie zapłaty za kształcenie *epi paideia*. Protagoras, zdaniem M. Jaraczewskiego, wszystkich uczniów kształcił *epi techne*, i dlatego zasadne było pobieranie przez niego honorarium za kształcenie³⁶.

W dialogu *Protagoras* sofista używa terminu *paideia* w dwóch znamienych kontekstach. Po raz pierwszy, gdy Protagoras wymienia wychowanie i kształcenie dzieci (*paideia*), sądownictwo (*dikasteria*) i prawa (*nomoi*) jako to, co odróżnia ludzi żyjących w społecznościach cywilizowanych od żyjących w stanie dzikości. Instytucje te służą, zdaniem Protagorasa, krzewieniu cnoty (*aretas epimeleisthai*) (327cd). Użyty przez sofistę termin *paideia* należy łączyć z jego z poprzednią argumentacją (325c-326e), że *arete* jest przedmiotem troski i nauczania. Protagoras uwzględnił m.in. helleński sposób nauczania dzieci przez grammatystów, kitarystów i paidotrybów i uznaje, że właściwą funkcją tego nauczania jest uczenie *arete*. Ten tryb i wykładnię określił Protagoras mianem *paideia*. Odmienne interpretuje tę wypowiedź Protagorasa Witold Wróblewski, który widzi w niej „program wychowawczy Protagorasa”³⁷. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne. Protagoras jako sofista z pewnością nie kształcił małych dzieci, lecz młodzież, z drugiej zaś strony, nauczanie muzyczne i gimnastyczne upowszechniało się w Atenach już w pierwszej połowie V wieku (poświadcza to Arystofanes w *Chmurach*, zob. niżej), a więc przed przybyciem sofisty do miasta. Drugim miejscem, w którym Protagoras

35 Platon, *Protagoras*. Przeł., wstępem i komentarzem opatrzył L. Regner, Warszawa 2004, s. 8.

36 M. Jaraczewski, „Epi techne” czy „epi paideia”: Hipokrates na rozstaju dróg sofistycznej i platońskiej edukacji (Prot. 312ab). Próba obrony pierwszego pokolenia sofistów przed zarzutem niestosownego pobierania pieniędzy za naukę, w: A. Gendźwił, A. Izdebski, E. Sroczyńska (red.), *Przemiany mentalności w kulturach starożytnych*, Warszawa-Poznań 2005, ss. 53-61.

37 Zob. W. Wróblewski, *Pojęcie arete w II połowie V wieku p.n.e. Protagoras-Gorgiasz-Demokryt*, Toruń 1979, ss. 36-47. W. Wróblewski, *Rozwój idei społeczeństwa obywatelskiego w Atenach w wieku VI i V przed Chrystusem*, Toruń 2004, ss. 111-113.

używa słowa *paideia* jest wstęp metodologiczny do dyskusji z Sokratesem o jednym z utworów Symonidesa. Protagoras mówi (338e-339a):

„najważniejsze miejsce w wykształceniu człowieka [*paideias megiston*] zajmuje znajomość utworów poetyckich”.

Także ten przekaz poglądu sofisty z Abdery można uznać za wiarygodny, i zgodny z innymi świadectwami³⁸. Warto także zwrócić uwagę na użyty przez Protagorasa w trakcie rozważań procesu kształcenia zwrot *epimeleisthai eukosmias* (325de), co oznacza ‘dbałość o porządne zachowanie’. Nigdzie indziej Platon nie używa słowa *eukosmia* (nie tylko w tym dialogu, ale w ogóle). Skłania to do przypuszczenia, że może to być termin Protagorejski, być może do pewnego stopnia pokrywający się z sensem znaczeniowym terminu *paideia*.

PAIDEIA U DEMOKRYTA

Demokryt pochodził z Abdery, na podstawie informacji u Diogenesa Laertiosa (IX 41) prawdopodobne lata życia filozofa to 460-370 p.n.e.³⁹. Demokryt znał pisma Protagorasa (Diog. Laert. IX 42), w tradycji antycznej łączono losy obydwu myślicieli pochodzących z tej samej polis. Z bogatego dorobku filozofa z Abdery przetrwały jedynie fragmenty. Tematyka wychowawcza pojawia się w wielu wypowiedziach Demokryta⁴⁰, jednak rzeczownik *paideia* występuje wśród nich jedynie raz, w wypowiedzi przekazanej przez Stobajosa (II 211 = B 180 Diels). Poniżej fragment w przekładzie Mariana Wesołego.

„Wykształcenie [*paideia*] dla osób szczęśliwych jest ozdobą, dla nieszczęśliwców zaś schronieniem”⁴¹.

Paideia zdaje się być dla Demokryta własnością duchową, która jest cenna zarówno dla tych, którym los sprzyja, jak i dla tych, z którymi los obszedł się źle. Zwłaszcza dla tych ostatnich. Leksykon Liddlla i Scotta objaśnia

38 Zob. W. Wróblewski, *Miejsce poezji w pedagogicznej działalności Protagorasa z Abdery w świetle Platńskiego dialogu „Protagoras”*, w: *W kregu Platona i jego dialogów*. Pod red. W. Wróblewskiego, Toruń 2005, ss. 183-184.

39 G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska. Studium krytyczne z wybranymi tekstami*, s. 397. J. Gajda-Krynica, *Demokryt*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 2, Lublin 2001, s. 476.

40 Zob. *Wybór fragmentów Demokryta i świadectw starożytnych o Demokrycie*. Wyboru dokonał oraz z języka greckiego i łaciny przełożył B. Kupis, w: W. F. Asmus, *Demokryt*, Warszawa 1961, ss. 136-147.

41 M. Wesoły, *Demokryt o pogodzie ducha, wychowaniu i polityce*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 10, 1994, s. 59.

słowo *paideia* u Demokryta jako 'mental culture' ('kultura mentalna')⁴². Autentyczność fragmentu 180 Demokryta nie była dotąd kwestionowana, warto jednakże porównać jego tekst grecki cytowany przez Stobajosa:

he paideia eutyousi men esti kosmos, atychousi de kataphygion

z tekstem cytowanym przez Diogenesa Laertiosa (V 19, 7-8):

ten paideian elegen en men tais eutychias einai kosmon, en de tais atychias kataphygen.

Diogenes Laertios nie przytacza jednakże tej wypowiedzi jako powiedzenia Demokryta, lecz Arystotelesa. W przekładzie Witolda Olszewskiego:

„Mawiał [Arystoteles], że wykształcenie [*paideian*] jest w chwilach pomyślności ozdobą, a w chwilach nieszczęścia – schronieniem”⁴³.

Nie jest wykluczone, że – podobnie jak w przypadku omawianego wyżej powiedzenia Pittakosa – także i tutaj Diogenes Laertios korzystał z lepszego źródła doksograficznego niż Stobajos.

PAIDEIA U ARYSTOFANESA

Terminu *paideia* użył Arystofanes w komedii *Chmury*, wystawionej na Dionizjach w roku 423 p.n.e. *Chmury* w agonie dramatycznym zajęły trzecie (ostatnie) miejsce, nie znajdując uznania publiczności. Była to pierwsza porażka artystyczna Arystofanesa. Komedio pisarz postanowił przerobić komedię, i ta właśnie (druga) wersja, zachowała się. O odniesionej porażce i zmianach wspomina Arystofanes w parabazie (ww. 518-548). O rozmiarze zmian poczynionych przez Arystofanesa w drugiej wersji *Chmur* można wnioskować na podstawie greckiego scholionu:

„To wydanie jest identyczne z poprzednim; zostało jednak do pewnego stopnia przerobione, jak gdyby poeta miał zamiar ponownie wystawić sztukę, lecz z jakichś powodów nigdy tego nie zrobił. Dokonano także ogólnej rewizji każdej prawie części, niektóre fragmenty usunięto, dodano inne, zmieniono układ i zamieniono postacie. Główne zmiany w sztuce to przerobiona parabaza, scena sporu między Prawym i Nieprawym wywodem i spalenie domu Sokratesa”⁴⁴.

42 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, vol. 2, Oxford 1951, s. 1286, pod hasłem παιδεία.

43 Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, s. 264.

44 Tekst greckiego komentarza cytuję za: W. K. C. Guthrie, *Sokrates*. Przeł. K. Łapiński, S. Żuławski, Warszawa 2000, s. 67.

W *Chmurach* pochodzący ze wsi Strepsjades, ożeniony z arystokratką, popada w długi z powodu wystawnego sposobu życia ich syna, Fejdippidesa. Strepsjades postanawia wysłać syna na naukę do Sokratesa i Chajrefonta (w. 104), aby nauczyli go nowego sposobu argumentacji, pozwalającego w nieuczciwy sposób pozbyć się wierzycieli. Strepsjades mówi do Fejdippidesa (ww. 112-118):

„Mówią, że oni znają obie mowy:
tę, która lepsza [*kreitton*], i tę, która gorsza [*hettona*].
Podobno taki, który się nauczy
Gorszej, zwycięża i w przegranej sprawie.
Jeśli nauczysz się bezprawnej mowy,
Ze wszystkich długów, które mam przez ciebie,
Ani obola nie oddam nikomu”⁴⁵.

Dzięki Arystotelesowi (*Retoryka* II 1402a) wiemy, że zasada „słabszy [*hetto*] argument uczynić silniejszym [*kreitto*]” należała do oferty Protagorasa, na którą, jak pisze Stagiryta, „oburzali się ludzie”. Świadczy to o tym, że Arystofanes atakując Sokratesa o bezbożność i demoralizację młodzieży przypisał mu poglądy, które w rzeczywistości głosił Protagoras. Przypuszczenie to potwierdza przebieg rozmowy Sokratesa ze Strepsjadesem. Gdy Sokrates wypytuje go, czego chciałby się u niego uczyć: „Może o miarach, rytmach i poezji?” (w. 338), ten oznajmia „Czego innego – tej niesłusznej mowy”. Sokrates jednak powiada (ww. 658 i nast.), że wcześniej Strepsjades musi się uczyć o rodzajach gramatycznych nazw. I znów, dzięki Arystotelesowi wiadomo, że to Protagoras dokonał podziału imion na rodzaj żeński, męski i rzeczowy (*Retoryka* III 1407b), a także zajmował się analizą poezji wskazując na solecyzmy (błędy językowe) u Homera (*O dowodach sofistycznych* 14, 173b). Henryk Rosenstrauch jest zdania, że w *Chmurach* Arystofanes parodiuje poglądy Protagorasa⁴⁶, inni badacze zwracają uwagę, że komediopisarz przypisuje Sokratesowi także poglądy przyrodnicze Diogenesa z Apolonii⁴⁷.

W *Chmurach* Arystofanes powraca do tematyki wychowawczej, której poświęcił już swoją pierwszą komedię *Biesiadnicy* (*Daitales*), wystawioną w 427 roku p.n.e. O *Biesiadnikach* wspomina także komediopisarz

45 Arystofanes, *Komedie*. Przeł., wstępem i przypisami opatrzyła J. Ławińska-Tyszkowska, t. 1, Warszawa 2001, s. 180.

46 H. Rosenstrauch, *Parodia językowych badań sofistów w „Chmurach” Arystofanesa*, „Eos” 51, 1961, s. 51.

47 G. S. Kirk, J. E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska. Studium krytyczne z wybranymi tekstami*, przypis 23 na s. 439.

w parabazie *Chmur*. Dzięki zachowanym fragmentom wiadomo, że w *Biesiadnikach* przedstawił losy dwóch braci, o znaczących imionach Sophron (Rozsądny, Cnotliwy) i Katapygon (Rozpustnik). Pierwszego z nich wychował na wsi staroświecki ojciec, drugi był w mieście wychowankiem sofistów. Arystofanes już wtedy krytykował sofistyczne wychowanie i wyśmiewał m.in. badania językowe, w tym objaśnianie Homera⁴⁸. W drugiej wersji *Chmur* główny agon (spór) rozgrywa się między Logosem Sprawiedliwym (*logos dikaios*) a Logosem niesprawiedliwym (*logos adikos*). Na wezwanie chóru Logos Sprawiedliwy przemawia (w. 961 i nast. w przekładzie Janiny Ławińskiej-Tyszkowskiej):

„Więc dobrze, opowiem o wychowaniu tym dawnym [*archaian paideian*], jak wyglądało,

gdy ja sprawiedliwość głosiłem i kwitłem, gdy skromność zachowywano.
Przede wszystkim chłopcom nie wypadało i słowa pisnąć przy starszych;
ulicami grzecznie parami szli na naukę do kitarzysty [*kitharistou*],
ze wszystkich dzielnic, a lekko ubrani, choćby i śnieg sypał gęsty.
Tam najpierw pieśni uczyli się śpiewać, siedząc skromnie i ud nie ściskając:
czy to 'Groźna Pallado, burzycielko miast', czy 'Krzyk daleko płynący',
trzymali się dawnej harmonii dźwięków, którą im dali ojcowie.

[...]

Kiedy siedział w palestrze [*paidotribou*] chłopak po zapasach, to udem się skromnie przysłań,

by nie pokazywać nikomu z obecnych bezwstydnie swej golizny,
a gdy wstawał, to piasek po sobie wygładzał, uważał, żeby nie został
żaden ślad po siedzeniu, by pederastów nie kusić swoją urodą”.

Ateński komediopisarz w przerysowany i żartobliwy sposób przedstawia 'starodawną paideię' (*archaia paideia*), która wychowała (*paideusis ethrepsen*) Maratonmachów (w. 486), czyli pokolenie Ateńczyków, którzy zwyciężyli Persów pod Maratonem w 490 roku p.n.e. Arystofanes słowem *paideia* określa naukę dzieci u kitarzysty i paidotryby, co zgadza się ze znaczeniem tego terminu u Protagorasa. Nie jest więc wykluczone, że komediopisarz zaczerpnął takie właśnie znaczenie słowa *paideia* z pism sofisty, z którymi, jak wynika z analizy treści *Chmur*, musiał się zapoznać. Słowem *paideia* określa także Arystofanes właściwy sposób zachowania się dzieci i młodzieży wobec rówieśników i dorosłych, odpowiednie zachowanie w miejscach publicznych i prywatnych, czyli to, co można oddać słowem 'ogłada'. Leksykon Liddlla i Scotta objaśnia wyraz *paideia* w *Chmurach* jako 'training and teaching, education'⁴⁹ ('kształcenie

48 T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 1, cz. 2, Kraków 1932, ss. 394-395.

49 H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, vol. 2, Oxford 1951, s. 1286, pod hasłem παιδεία.

i nauczanie, edukację'). Johannes Christes sądzi, że Arystofanes broni starego wychowania jako koncepcji zmierzającej do integracji jednostki w porządek *polis*, przeciwstawiając się innowacjom sofistów w dziedzinie wychowania⁵⁰. Witold Wróblewski jest zdania, że Arystofanes dawne wychowanie oparte na działaniu przeciwstawia wychowaniu sofistów i filozofów, obracającemu się w kręgu słowa mówionego⁵¹.

PAIDEIA U EURYPIDESA

Wyraz *paideia* pojawia się dwukrotnie w tragediach Eurypidesa. W wystawionej w 415 roku p.n.e. tragedii *Trojanki*⁵² słowo to występuje w replice Hekabe (ww. 122-130 w przekładzie Jerzego Łanowskiego):

„Szybkie dzioby okrętów,
Które ku świętej Troi szły na wiosłach
Przez purpurowe morze
I gościnne porty Hellady
Przy wstrętnym peanie aulosów
I głosie dźwięcznych syring,
Rzuciwszy plecione liny – egipski wymysł [*Aigyptou paideian*] –
Uwiązałyście je, niestety,
Przy iliońskiej zatoce”⁵³.

W tym miejscu wyraz *paideia* oznacza egipską umiejętność plecenia lin z papirusu⁵⁴. Ale generalnie – wymysł, pomysł, concept, co łączy ten termin z jakąś pracą intelektualną. Niewykluczone jest również to, że poeta mógł sądzić, że pleceniem lin w kraju nad Nilem zajmują się egipskie dzieci i dlatego właśnie użył w tym miejscu słowa *paideia*, na oznaczenie czynności wykonywanej przez dzieci. W drugim z miejsc, w tragedii *Ifigenia w kraju Taurów*, wystawionej około roku 412⁵⁵, wyraz *paideia* użyty został w replice Ifigenii (ww. 204-208 w przekładzie J. Łanowskiego):

50 J. Christes, *Paideia*, w: H. Cancik, H. Schneider (hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Bd. 9, Stuttgart-Weimar 2000, szpalta 151.

51 W. Wróblewski, *Spór o nowy ideał wychowawczy na przełomie V i IV wieku przed Chr. Pomiedzy ergon i logos*, „*Collectanea Classica Thoruniensia*” 9, 1987, s. 146.

52 J. Czerwińska, *Eurypides i jego twórczość dramatyczna oraz mniejsi tragediopisarze*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 1, s. 775.

53 Eurypides, *Tragedie. Przeł. i opracował J. Łanowski*, Warszawa 1967, s. 292.

54 Zob. H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, vol. 2, Oxford 1951, s. 1286, pod hasłem *παίδεια*.

55 J. Czerwińska, *tamże*.

„Od początku był nieszczęśliwy
Los mój, od owej nocy,
Gdy matka pas rozwiązała. Od początku,
Przy połogu, strasznie splątały Mojry
Dzieciństwo [*paideian*] moje, mój los”⁵⁶.

Termin *paideia* znaczy tutaj ‘dzieciństwo’ (leksykon Liddlla i Scotta: ‘childhood’). U Eurypidesa można doszukać się pierwotnego, Symonidejskiego znaczenia tego słowa. Należy zwrócić uwagę także na to, słowo to odnosi się do kobiety.

PAIDEIA U TUKIDYDESA

W dziele Tukidydesa, które tradycyjnie nazywane jest *Wojną peloponeską*, termin *paideia* występuje tylko jeden raz, w słynnej mowie pogrzebowej (*epitaphios logos*), którą miał wygłosić Perykles ku czci Ateńczyków poległych w 431 roku p.n.e., pierwszym roku wielkiej wojny ze Spartą. Epitafios Peryklesa doczekał się różnorodnych interpretacji⁵⁷. Z pewnością zapis Tukidydesa nie jest literalnym odtworzeniem tego, co wówczas wygłosił słynny ateński strateg. Sam Tukidydes tak przedstawia swoją metodę relacjonowania mów (I 22, w przekładzie Kazimierza Kumanieckiego):

„Wierne odtworzenie przemówień, wygłoszonych przez poszczególnych mówców bądź przed wojną, bądź w czasie jej trwania, było rzeczą trudną zarówno dla mnie, który ich sam słuchałem, jak i dla tych, którzy mi je przekazywali; toteż ułożyłem je tak, jak by – według mnie najodpowiedniej do okoliczności mógł przemówić dany mówca, trzymałem się jednak jak najbliżej zasadniczej myśli mów rzeczywistie wypowiedzianych”⁵⁸.

Mimo że Perykles miał wygłosić mowę pogrzebową w 431 roku p.n.e., Tukidydes epitafios zredagował znacznie później. Tadeusz Sinko na podstawie analizy przemówienia przypuszcza, że Tukidydes mógł je zredagować po roku 404 p.n.e., a więc już po zakończeniu wojny⁵⁹. Z pewnością jednak wielka pochwała Ateńczyków i demokratycznego ustroju ich *polis* oddaje poglądy samego Peryklesa. Fragment mowy

56 Eurypides, *Tragedie*. Przeł. i opracował J. Łanowski, Warszawa 1980, ss. 249-250.

57 Zob. R. Turasiewicz, *Historiografia: Herodot, Tukidydes, Ksenofont i historycy IV wieku przed Chr.*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. 2, ss. 31-33.

58 Tukidydes, *Wojna peloponeska*. Z języka greckiego przełożył, przedmową i przypisami opatrzył K. Kumaniecki, Warszawa 2003, s. 27.

59 T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, t. 1, s. 730.

pogrzebowej Peryklesa (II 39), w którym użyty został termin *paideia* podaje w przykładzie Stefana Srebrnego:

„Podobnie i w wychowaniu [*tais paideiais*] – oni od najmłodszych lat ciężkim ćwiczeniem wyrabiają w sobie męstwo, my życie pędzimy swobodnie i mimo to równie niebezpiecznym sprostać potrafimy zadaniom”⁶⁰.

Perykles przeciwstawia tutaj dwa sposoby wychowywania dzieci i młodzieży: spartański („oni”) i ateński („my”), ze względu na finalną wartość bojową obywateli wychowanych według obydwu metod. Były to raczej kwestie bliskie Tukidydesowi, który całe swe dzieło poświęcił analizie przyczyn, przebiegowi i skutkom największej wojny ówczesnych czasów. Rzecz charakterystyczna, że Tukidydes kojarzył pojęcie *paidei* właśnie z Peryklosem, który być może używał go w swych przemówieniach. Należy zwrócić uwagę na fakt, że Protagoras należał do środowiska intelektualnego, skupionego wokół Peryklesa i Aspazji⁶¹, i mógł przyczynić się do rozpowszechnienia takiego właśnie zakresu semantycznego terminu *paideia*. O specyfice wychowania spartańskiego pisze Ksenofont w *Ustroju spartańskim*, przypisując odmienność wychowania Spartiatów prawom ustanowionym przez Likurga. Przed opisem wychowania w Sparcie, Ksenofont w następujący sposób charakteryzuje wychowanie w pozostałej części Hellady, mając zapewne na myśli przede wszystkim Ateny (II 1):

„Inni Grecy, którzy twierdzą, że najlepiej wychowują synów, zaraz, skoro tylko dzieci rozumieją, co się do nich mówi, oddają je pod opiekę niewolników jako opiekunów [*paidagogous*] i zaraz posyłają je do szkoły [*didaskalon*], aby tam uczyły się czytania [*grammata*], muzyki [*mousiken*] i tego, co się robi w palestrze [*palaistra*]”⁶².

Zapewne Tukidydes wychowanie Ateńczyków rozumiał w podobny sposób. Warto zwrócić uwagę, że opis Ksenofonta jest bardzo zbliżony do wyводу Protagorasa w dialogu Platona.

60 Tucydides, *Historja wojny peloponeskiej*, w: S. Srebrny, *Wzory do literatury starożytnej Grecji. Historia-filozofia-wymowa*, Warszawa-Kraków 1929, s. 24.

61 Plutarch w żywocie Peryklesa (par. 36) pisze o dyskusjach prowadzonych między Protagorasem a Peryklosem, zob. Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, tł. M. Brożek, Wrocław 1955, ss. 140-141. Protagoras miał także ułożyć konstytucję dla Turioj (Diog. Laert. IX 50). Założenie tej kolonii było wielką inicjatywą polityczną Peryklesa, który musiał mieć wiele uznania dla Protagorasa, skoro powierzył mu rolę jej prawodawcy.

62 Ksenofont, *Wybór pism*. Opracował J. Schnayder, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, ss. 389-390.

KONKLUZJE

Paul Friedländer zauważył, że:

„Erst die geistige Bewegung des fünften Jahrhunderts brachte den neuen Begriff einer bewußten Menschenbildung und schuf das Wort [tzn. *paideia*], das bisher sowol das Zum-Knaben-machen wie das Knabe-sein bedeutet hatte, zur Erziehung, Bildung um als dem eigentlichen Inhalt dieses Machens und Seins“⁶³.

„Dopiero ruch intelektualny w V wieku [p.n.e.] przyniósł nowe pojęcie świadomego kształcenia człowieka, i słowo [*paideia*], które dotąd znaczyło zarówno ‘uczynienie chłopcem’ jak i ‘bycie chłopcem’, uczynił [nazwą] dla wychowania i wykształcenia, nadając właściwą treść temu procesowi i bytowi” (tłum. własne).

„Ruch intelektualny” to pojęcie abstrakcyjne, warto więc postawić pytanie, który przedstawiciel (a raczej: jeden z inicjatorów) owego ruchu miał największy wpływ na nową konotację terminu *paideia*? Dokonana wyżej analiza tekstów literackich z V wieku p.n.e. i testimoniów pozwala na wysunięcie następujących wniosków:

1. Wyraz *paideia* prymarnie oznacza ‘dzieciństwo’ i ‘młodość’ jako okresy życia człowieka.
2. Słowo *paideia* metonimicznie (zamiennie) konotuje nie tylko samo ‘dzieciństwo’ i ‘młodość’ jako pewne okresy życia człowieka, ale także to, co z dzieciństwem i byciem dzieckiem oraz z młodością i byciem młodzieńcem jest związane.
3. Termin *paideia* w gnomie Pittakosa jest późniejszą addycją (dodatkiem).
4. Fragment (134 Diels) Heraklita, w którym użyto wyrazu *paideia* jest prawdopodobnie nieautentyczny.
5. U Symonidesa można dostrzec znaczenie słowa *paideia* jako okresu podporządkowywania się woli dorosłych.
6. W *Korpusie Teognidejskim* *paideia* oznacza okres fizycznej (seksualnej, erotycznej) atrakcyjności.
7. U Ajschylosa *paideia* oznacza okres trudu związanego z wychowywaniem dzieci (w sensie karmienia i opieki).
8. Protagoras z Abdery nadał słowu *paideia* znaczenie wychowania jako uczenia *aretai*, w szczególności poprzez tradycyjne nauczanie muzyczne i gimnastyczne dzieci i młodzieży.

⁶³ P. Friedländer, *Platon. Eidos-Paideia-Dialogos*, Berlin u. Leipzig 1928, s. 98.

9. Protagoras z Abdery nadał również słowu *paideia* znaczenie nabytku duchowego, cennej własności duchowej, którą można nabyć jedynie w młodości poprzez obcowanie z sofistą (wychowawcą).
10. Znaczenie wyrazu *paideia*, występującego u Demokryta (fragment uznać można za wątpliwy), Arystofanesa i Tukidydesa ma najprawdopodobniej Protagorejską proveniencję.

Literatura V wieku p.n.e. zachowała się w stanie dalece niekompletnym i fragmentarycznym. Jednak nawet przy takim stanie rzeczy uderzające jest to, że rzeczownik *paideia* występuje w niej bardzo rzadko, zaledwie kilkakrotnie, choć w różnorodnych gatunkach literackich: poezji lirycznej (elegia), poezji dramatycznej (tragedia i komedia), prozie historycznej. Rzeczownik *paideia* występuje w literaturze tego okresu znacznie rzadziej od czasownika *paideuo*, którego w znaczeniu „kształcić” („uczyć dzieci”) używa kilkakrotnie już Herodot. Należy zwrócić uwagę, że badacz z Halikarnasu przybył do Aten w tym samym czasie, co Protagoras (ok. 450 p.n.e.); zaangażował się również – tak jak sofista z Abdery – we wspieranie kolonii Turioj⁶⁴. Można przypuszczać, że czasownik *paideuo* w znaczeniu ‘uczyć (jak dziecko)’ (por. wątpliwy fragment 198a Pindara⁶⁵) był bardziej powszechny w użyciu, natomiast rzeczownik *paideia* w nowym znaczeniu używany był w specjalistycznej literaturze sofistycznej, która jedynie bardzo fragmentarycznie przetrwała do naszych czasów.

64 Por. M. Wesoly, *Herodot z Halikarnasu*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, Lublin 2003, s. 401.

65 Zob. *Lexicon to Pindar*, edited by W. J. Slater, Berlin 1969, pod hasłem παιδεύω. Por. W. H. Race (ed., transl.), *Pindar. Nemean Odes. Isthmian Odes. Fragments*, vol. 2, Cambridge-London 1997.